

Barbara Chojnacka

or-cid 0000-0003-1040-8205

bgchojnacka@interia.pl

Wystawy sztuki niemieckich towarzystw oraz udział w nich artystów bydgoskich (1878-1912)

Abstract

Art exhibitions of German societies and participation of Bydgoszcz artists in them (1878-1912)

This article describes issues related to development of artistic life in Bydgoszcz in relation to art exhibition, and thus a form representative for organizers, artists and viewers as recipients. The time span is outlined by the following dates, 1878 – establishing of the Bydgoszcz Art Society (Bromberger Kunstverein) and 1912 – the last exhibition of the German Art and Science Society (Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft). All exhibitions organized by the mentioned societies were reported in chronological order, presenting their history and activity in the scope of exhibition, authors and titles of artworks shown at consecutive art shows, particularly artists representing the Bydgoszcz art community. Providing insight into exhibition related activities of German art societies was aimed at learning about their exhibition concept in Bydgoszcz and presenting activity of local artists. Initially, rather fast growing artistic life in Bydgoszcz under the Prussian rule was interrupted for about ten years at the turn of the 20th century. The defeat of Germany during World War I made that German residents of

Bydgoszcz, including artists, left town, and the reviving Polish city of Bydgoszcz had to develop its own art community from scratch..

Keywords: Bydgoszcz, German societies, art exhibitions, artists

Początki wystawiennictwa w dziedzinie sztuk pięknych w Bydgoszczy związane są z działalnością pruskich towarzystw, wspomnianego już Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki oraz Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki, istniejącego od 1902 roku, a następnie pierwszej bydgoskiej szkoły o profilu artystycznym – Królewsko-Pruskiej Szkoły Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego (Königlich Preussische Handwerker- und Kunstgewerbeschule), działającej w latach 1911-1919. Kolejny etap wystawienniczy wyznacza rok 1921, kiedy w Bydgoszczy rozpoczęła działalność pierwsza polska instytucja związana ze sztuką – Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych.

Analiza działalności ekspozycyjnej niemieckich towarzystw sztuki ma na celu przybliżenie ich koncepcji wystawienniczej w Bydgoszczy oraz ujawnienie aktywności lokalnych twórców. Zestawienie funkcjonowania Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki i Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki pozwoli na stwierdzenie czy rzeczywiście w 1920 roku, w Bydgoszczy, w niepodległej Polsce także sztuka odradzała się na nowo, czy też zaistniała pewna ciągłość, pomost, np. w postaci samych twórców.

Punktem wyjścia do odtworzenia kształtowania się życia artystycznego w Bydgoszczy w czasach zaboru pruskiego jest zespół katalogów wystawowych, które stanowią najpełniejszy zachowany materiał. Zagadnienie środowiska artystycznego w formie monograficznej nie było dotychczas prezentowane w literaturze, poza kilkoma tekstami o nielicznych twórcach związanych z Bydgoszczą miejscem urodzenia lub realizowanymi tutaj pracami. W tym gronie znajdują się oczywiście wybitni artyści urodzeni w Bydgoszczy – Maksymilian Antoni Piotrowski i Walter Leistikow, czy też Ferdinand Lepcke oraz mniej znani twórcy nie działający w Bydgoszczy i nie wpisujący się w działalność środowiska, np. malarzy – Gertrud von Kunowski, Käte Ehrhardt-Thimm, Liselotte Strauss-Neuman i Sibylle Gielen¹.

Wystawy Bromberger Kunstverein odbywały się w latach 1878-1891, prawdopodobnie każdej z ekspozycji towarzyszył katalog. Zachowało się pięć katalogów, przy czym w ostatnim wydawnictwie, w tytule zamieszczono zapis o XII. wystawie. Ekspozycje Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft

¹ G. Meinhardt, *Bromberger Künstler: Maksymilian Piotrowski, Walter Leistikow, Gertrud von Kunowski, Liselotte Strauss-Neuman, Franz Lüdtko*, [w:] „Aus Bromberger Vergangenheit”, Wilhelmshaven 1973, s. 399-401; K. Kulpińska, *Gertrud von Kunowski – zapomniana bydgoszczanka*, [w:] „Pamiętnik Sztuk Pięknych”, nr 5, Toruń 2003, s. 103-106.

prezentowane były w latach 1905-1912, znane są cztery katalogi. W oparciu o te dane należałoby przyjąć, że pruskie Towarzystwa zorganizowały w Bydgoszczy co najmniej 16 wystaw sztuki, co jednak nie znajduje potwierdzenia w zachowanych materiałach. Prawdopodobnie do części wystaw, np. Bromberger Kunstverein z lat 1883 i 1887, o których są wzmianki i wiadomo, że się odbyły, nie wydano katalogów lub wydawnictwa nie zachowały się.

1. Bydgoskie Towarzystwo Sztuki (Bromberger Kunst-Verein) 1878-1891

Towarzystwo skupiało artystów zawodowych i amatorów oraz miłośników sztuki. Wystawy odbywały się cyklicznie, co dwa lata, od 1887 roku zapewne częściej. Pięć udokumentowanych ekspozycji zaprezentowano w Miejskiej Sali Gimnastycznej (Städtische Turnhalle) przy Schulstrasse (obecnie ul. Ks. Stanisława Konarskiego). Była to sala gimnastyczna przeznaczona dla pobliskich szkół, m.in. Höhere Mädchenschule i Städtische Töchterschule. Dwie wystawy (bez katalogu) odbyły się w innych miejscach – III. Wystawa w sali Teatru Miejskiego (1883), a V. w sali Królewskiego Gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma (1887) (Königliches Gymnasium in Bromberg).

Na wszystkich ekspozycjach prezentowano współczesną sztukę niemiecką, przede wszystkim malarstwo – co znalazło odbicie w tytułach *Gemälde-Ausstellung* – w mniejszym zakresie grafikę i rysunek, rzeźbę, fotografię i sztukę stosowaną. Wystawiający artyści pochodzili z różnych ośrodków artystycznych Niemiec, zarówno tych wiodących, jak i mniej znanych, przede wszystkim z Berlina, Monachium, Stuttgartu, Düsseldorfu, Weimaru, Hamburga, Królewca, Drezna, Lipska, Kassel, Bremy, Charlottenburga, Karlsruhe, Wiesbaden, Lubeki, także z Pragi i Wiednia, rzadziej ze Szczecina, Poznania, Gdańska i Warszawy. Wszystkie wystawy posiadały charakter komercyjny, chociaż nie wszystkie prezentowane prace przeznaczone były na sprzedaż, co zazwyczaj zaznaczano przy każdej pozycji katalogowej; niektóre obiekty stanowiły własność prywatną. Wystawy obejmowały duże zespoły prac, od ponad 200 do ponad 300, autorstwa około 150 artystów. W katalogach najczęściej stosowano układ alfabetyczny według nazwisk autorów, rzadziej wprowadzano podział na prezentowane dziedziny sztuki. Katalogi stanowią właściwie spisy uczestników (z określeniem miejsca działalności) oraz ich dzieł, najczęściej bez podania techniki, nie są odnotowane daty ich wykonania oraz wymiary, co utrudnia ewentualną identyfikację obiektów. Katalogi niestety nie były ilustrowane, a brak reprodukcji dodatkowo uniemożliwia pełne rozpoznanie, szczególnie w odniesieniu do twórców mało znanych.

Czym więc wyróżniały się wystawy bydgoskiego Kunstvereinu i jacy twórcy prezentowali na nich swoje prace?

I. Wystawa obrazów Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki (*Erste Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunst-Vereins*) – 1878

Pierwsza wystawa związana była z inauguracją działalności nowo powstałego Towarzystwa i została przygotowana w Miejskiej Sali Gimnastycznej (Städtische Turnhalle). Wernisaż odbył się w dniu 4 lipca 1878 roku. Na ekspozycji zaprezentowano 289 prac 168 artystów z kilkunastu ośrodków, m.in. z Weimaru, Berlina, Stuttgartu, Monachium, Królewca, Düsseldorfu i Kassel². W katalogu wprowadzono podział na dwie części, pierwszą bez tytułu, prawdopodobnie obejmującą obrazy olejne (poz. 1-154) oraz część drugą, zatytułowaną *Aquarele, rysunki* (*Aquarelle. Zeichnungen*), tu także umieszczono nieliczne inne obiekty, obok tytułowych również grafiki i fotografie (poz. 155-289)³.

Wśród tak dużego grona twórców wyróżniono profesorów uczelni artystycznych, np. Ludwika Kriebla z Drezna, Alberta Grella z Berlina, A. Leu z Düsseldorfu, czy też J. Hendecka z Królewca. Albert Grell (1814-1891) był profesorem berlińskiej Bau- und Gewerbeakademie, portrecistą i pejzażystą, a Ludwig Kriebel (1823-1890) – profesorem Dresdener Kunstakademie, malarzem historycznym i pejzażystą. W niewielkim zakresie na ekspozycji zaistniały obrazy twórców nieżyjących, np. Adolfa Burgera z Berlina czy też profesora Friedricha Hohbacha z Monachium⁴.

Do cenionych ówczesnie artystów należy Hermann Schnee z Berlina, który na wystawie zaprezentował obrazy *W lesie* i *Leśny dom*⁵. Malarz ten jeszcze dwukrotnie pojawi się na bydgoskich ekspozycjach, wystawiając dwa obrazy na II. (1880) i trzy prace na IV. Wystawie (1885). Schnee był autorem pejzaży i widoków architektonicznych, często wzbogacanych rodzajowym sztafażem. W swoich

² Pozostałe ośrodki: Aschaffenburg, Baden-Baden, Poznań, Drezno, Ruhlsdorf k. Zerpenschleuse, Sendling k. Monachium, Cleve, Wrocław, Bydgoszcz, Karlsruhe, Rzym, Rohrbeck, Wiesbaden, Gdańsk, Frankfurt.

³ *Verzeichniss der Ersten Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunst-Vereins, welche in der Städtischen Turnhalle vom 4. Juli 1878 ab täglich von 11 bis 6 Uhr geöffnet ist*. Bilet wstępu kosztował 20 fenigów. W części pierwszej przy pracach nie podawano techniki.

⁴ Adolf Burger (?-1877), Friedrich Hochbach (1809-1877); *Verzeichniss der Ersten Gemälde...*, s. 14, poz. 161, s. 6, poz. 42-44.

⁵ *Verzeichniss der Ersten Gemälde-Ausstellung...*, s. 20, poz. 258-259. Hermann Schnee (1840-1926), malarz i grafik, działający w Berlinie i Hartz, w 1893 r. otrzymał tytuł profesora, uczestnik *Grossen Berliner Kunstausstellung* (1895), zob. *Schnee, Hermann*, [w:] Hans Vollmer (wyd.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, T. 30, E. A. Seemann, Leipzig 1936, s. 189.

Hermann Schnee, *Stary młyn wodny. Motyw z Bydgoszczy*, 1876-1900, olej na płótnie, wym. 86 x 123 cm, sygn. l.d.: H. Schnee, wł. MOB, nr inw. MOB/SO/813, fot. W. Woźniak.

obrazach często utrwał malownicze ruiny, dawne budowle i zabudowania, np. *Stary młyn wodny w Hartz* (1884), którego klimat przybliży obraz *Stary młyn wodny w Bydgoszczy*, znajdujący się obecnie w zbiorach Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy. Podobnym zainteresowaniem twórcy cieszyły się nastrojowe pejzaże, np. widoki górskie i wnętrza lasów.

Na tej pierwszej wystawie pojawiła się grupa pięciu twórców z Bydgoszczy: C. Wolff, Frl. Franzisca Nitykowski, artysta posługujący się monogramem C.H., Maler G. Behn in Bromberg i Frl. Meta Schrader⁶. Wolff zaprezentował cztery obrazy – *Pensjonat myśliwski*, *Arka Noego*, a także dwie kopie: *Madonna* (kopia wg oryginału Murilla) i *Wieczór* (kopia wg Ed. Hildebranda), przy którym zaznaczono, że oryginał, tzw. „gelbe Wunder” jest własnością miasta Gdańska⁷. Eduard Hildebrandt (1818-1868), tak chętnie kopiowany przez wielu malarzy – co ujawnią kolejne bydgoskie ekspozycje – był malarzem i rysownikiem urodzonym w Gdańsku, jednym z najwybitniejszych malarzy romantycznych XIX

⁶ Nazwiska twórców i wymieniane prace, cytowane w języku niemieckim, podane zostały w oryginalnym zapisie.

⁷ *Verzeichniss der Ersten Gemälde-Ausstellung...*, s. 15, poz. 182-185. Wszystkie obrazy Wolffa przeznaczone były na sprzedaż. C. Wolff może być identyfikowany z autorem rysunkowego *Widoku Bydgoszczy w 1860 roku*, powielonego w stalorycie, z napisem: Nach der Natur gezeichnet C. Wolff, Grafika w zbiorach Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy (dalej: MOB), zob. nr inw. MOB/H/1451.

wieku. Najczęściej podejmował malarstwo pejzażowe, marynistyczne, m.in. malując sceny portowe.

Nitykowski wystawiła sześć prac w technice akwareli, w tym także kopie. Jej oryginalnymi kompozycjami były tylko dwie wersje *Śniadania* (przy jednej z prac podano technikę: akwarela). Inna wersja *Śniadania* stanowiła kopię obrazu Bergona, wykonaną barwnymi kredkami. *Pieśń wieczorna* była kopią obrazu wg Sütza, a *Martwa natura*, kopią według Searla. Podobnie, jak Wolff podejmowała się kopiowania Hildebrandta, o czym świadczy eksponowany *Pejzaż z jeziorem*⁸.

Kopie dominowały także w zestawie prac zaprezentowanych przez twórcę ukrywającego się pod monogramem: C.H. Z sześciu prac malarskich tylko *Okolice Berchtesgaden* i *Popiersie portretowe* stanowiły własne kompozycje malarza. Pozostałe to kopie – *Wieczór w Manzanares* (kopia wg Bellermannna), *Wazmann w pobliżu Berchtesgaden* (kopia wg Hausteina), *Pejzaż z jeziorem* (kopia wg Krausego) i *Plaża w świetle księżycyca* (kopia, autor oryginału nie został podany)⁹. Prawdopodobnie wszystkie prace były własnością prywatną (zapis w katalogu nie jest jednoznaczny).

W świetle przedstawionych dotychczas sylwetek twórców i ich dzieł, jako najbardziej wartościowa, bo samodzielna, jawi się twórczość Gustava Behna (1828-1895), eksponującego siedem akwareli, głównie widoków zabytkowych budowli, m.in. z Goslar i Hildesheim: *Ilseburg w Harzu*, *St. Annenhaus w Goslar*, *Klasztor Frankenberg w Goslar*, *Młyn w pobliżu Ilseburga*, *Młyn biskupi w Hildesheim*, *Rynek w Hildesheim* i *Stara mennica w Goslar*¹⁰. Behn w katalogu tejże wystawy występuje raz jeszcze, przy czym jako miejsce zamieszkania podano Berlin. Sześć jego obrazów zamieszczono w dziale drugim, a więc były to akwarele, wśród których wymieniony został *Widok z Bydgoszczy*¹¹. Gustav Behn był malarzem związanym ze środowiskiem berlińskim, absolwentem Kunstakademie Düsseldorf, gdzie studiował m.in. u profesora Theodora Hildebrandta, był uczestnikiem licznych *Berliner Kunstausstellungen*¹². Malował pejzaże, portrety, obrazy historyczne, rzadziej martwe natury. Najbardziej znane są jego krajobrazy z Harzu, utrzymane w duchu romantycznym, realistyczne, charakteryzujące się drobiazgowym opracowaniem detalu.

⁸ *Verzeichniss der Ersten Gemälde-Ausstellung...*, s. 16, poz. 192-197. Przy wszystkich pracach malarki podano ceny do sprzedaży.

⁹ *Verzeichniss der Ersten Gemälde-Ausstellung...*, s. 16-17, poz. 206-210.

¹⁰ *Verzeichniss der Ersten Gemälde-Ausstellung...*, s. 21, poz. 276-282.

¹¹ *Verzeichniss der Ersten Gemälde-Ausstellung...*, s. 15, poz. 174-181. Wszystkie akwarele przeznaczone były na sprzedaż.

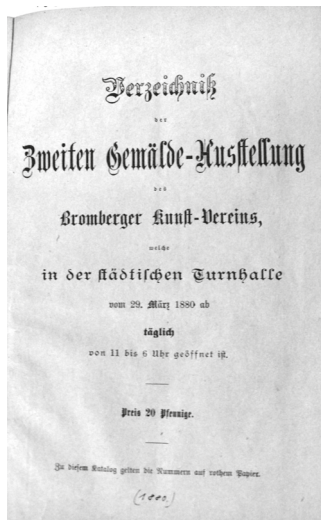
¹² *Behn Gustav*, [w:] Ulrich Thieme, Felix Becker (wyd.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker, T III: Wilhelm Engelmann, Leipzig 1909, s. 204.

Jednym z nielicznych obiektów na wystawie, który należy włączyć w nurt sztuki użytkowej, był „marmurowy blat z różami wodnymi” autorstwa Mety Schrader¹³.

Twórcą, który posiadał związki z Bydgoszczą był Fedor Jäckel (Jaekel, Jaec- kel) z Berlina, spokrewniony z Paulem Bertholdem Jaeklem, bydgoskim rysownikiem, litografem i malarzem. Fedor Jäckel pojawi się jeszcze kilkakrotnie na bydgoskich wystawach.

II. Wystawa obrazów Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki (Zweite Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunst-Vereins) – 1880

Odbyła się w tym samym miejscu, w Städtische Turnhalle, a wernisaż zorganizowano w dniu 29 marca 1880 roku. Na *Drugiej wystawie obrazów* przedstawiono 362 obiekty 138 artystów, reprezentujących różne ośrodki¹⁴. Dominowały prace twórców z Berlina, Monachium, Stuttgartu, Düsseldorfu i Hamburga¹⁵. W porównaniu z katalogiem I. Wystawy w tym wydawnictwie towarzyszącym nie wprowadzono podziału na dziedziny sztuki, przy niektórych nazwiskach zaznaczono profesję, np. Joh. Pollack: Bildhauer.

Strona tytułowa katalogu wystawy z 1880 roku, repr. B. Chojnacka.

Wśród wystawiających twórców byli m.in.: W. Brandenburg (Düsseldorf), J. Dettmers (Berlin), G.J. Gaisser (Monachium), Pl. Heimerdinger (Hamburg), Georg Knorr (Królewiec), H. Menerheim (Berlin) i Paul Wagner (Monachium). W gronie artystów współczesnych wyjątek stanowił duży zbiór obrazów Harrera, artysty działającego w Rzymie, a zmarłego w 1876 roku. Obrazy Harrera stanowią własność prywatną, tylko nieliczne z nich przeznaczone były na sprzedaż.

W zespole 17 obrazów mieściły się widoki włoskich miejscowości, m.in. *Ulica w Subiaco, Olevano, Pozzuoli, Terracina*¹⁶. Duży zespół, bo aż 40 pozycji, stanowiły obrazy Schmalza z Berlina, wszystkie akwarele były kopiami według

¹³ *Verzeichniß der Ersten Gemälde-Ausstellung...*, s. 22, poz. 287.

¹⁴ *Verzeichniß der Zweiten Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunst-Vereins, welche in der Städtischen Turnhalle vom 29. März 1880 ab täglich von 11 bis 6 Uhr geöffnet ist.* Bilet wstępu kosztował, podobnie jak na poprzedniej ekspozycji – 20 fenigów.

¹⁵ Ponadto artyści z miejscowości: Bromberg, Karlsruhe, Grudziądz, Królewiec, Rzym, Dreżno, Coblenz, Dessau, Weimar.

¹⁶ *Verzeichniß der Zweiten Gemälde...*, s. 6 poz. 63-79.

Hildebrandta i stanowiły własność prywatną¹⁷. Dwa obrazy pejzażowe – *Leśną kaplicę* i *Wiejską kuźnię* wystawiał także wspomniany już Hermann Schnee z Berlina¹⁸. Swoje obrazy zaprezentował Gustav Breuning, malarz pejzażysta z Grudziądza, wystawiający m.in. *Pejzaż wieczorny* i *Motyw znad Wisły*¹⁹. Twórcą pośrednio związanym ze środowiskiem bydgoskim był wspomniany wyżej Fedor Jaeckel z Berlina, a wśród jego czterech eksponowanych prac znalazł się także *Motyw z Bydgoszczy* oraz *Zamek w Kwidzynie*²⁰.

Nie zabrakło także malarzy z Bydgoszczy i okolic miasta, wystawiali: A. Beck, geb. Grawert – Rohrbeck bei Bromberg (Krapiewo k. Wierzchucina), G. Behn – Berlin (na I. Wystawie reprezentujący Bydgoszcz i Berlin), Sophie Bohlmann – Bromberg, Kempke – Bromberg, Fräulein Nitikowski – Bromberg (na I. Wystawie nazwisko w zapisie: Franzisca Nitykowski), Ther. Rahm – Woynowo bei Bromberg (Wojnowo k. Bydgoszczy) oraz Wolff – Bromberg.

Beck eksponowała trzy obrazy, zatytułowane *Portret nadwornego malarza Grawerta*, *Jeździec* i *Koniczyna* (Kleeblatt)²¹. Taką samą ilość obrazów przedstawił G. Behn – *Nad stawem* oraz prace o tematyce bydgoskiej: *Motyw z Bydgoszczy* i *Fragment z Bydgoszczy*. Nie podano techniki, jednak cena do sprzedaży (400-600 marek) może świadczyć, że były to obrazy olejne²². Dwa pejzaże zaprezentowała Sophie Bohlmann – *Chata nad jeziorem* i *Przy leśnym jeziorze*²³. Podobnie, jak w odniesieniu do Behna, cena sugeruje, że były to prace olejne. Tylko jeden z autorów – Kempke eksponował kopię, był to *Krajobraz księżycowy*, przy czym nie podano autora oryginału²⁴. Nitikowska wystawiła dwie prace – *Kwiaty* i *Kurczaki*, niska cena do sprzedaży przy drugiej z nich (150 marek) pozwala

¹⁷ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 14, poz. 200-239.

¹⁸ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 16, poz. 242-243.

¹⁹ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 4 poz. 22-24. Gustav Breuning (1828-1902), zob. Grudziądz. *Widoki miasta* (Stadtansichten), oprac. J. Drozdowska, Grudziądz, Muzeum w Grudziądzu, 2001, s. 11-12 (oraz poz. 21-28, il.); T. Tylicka, *Gustav Breuning (1827-1902), malarz-pejzażysta, miłośnik „starożytności”*, [w:] *Wpisani w dzieje miasta. Znani i mniej znani ludzie Grudziądza na przestrzeni wieków*, red. W. Sieradzan, przy współpracy W. Pacuszki i A. Wajler, wyd. Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi, Grudziądz 2016.

²⁰ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 8 poz. 95-98. W katalogach nazwisko artysty występuje w różnym zapisie: Jäkel, Jaekel, Jaeckel. W zbiorach bydgoskiego muzeum posiadamy dwie prace rysunkowe tego twórcy – *Ostromeko* (1870) i *Bydgoszcz. Budowa kolei* (ok. 1870).

²¹ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 3, poz. 3-5.

²² *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 3, poz. 7-9.

²³ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 3, poz. 13-14.

²⁴ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 9, poz. 109. Przy obiekcie nie zaznaczono, czy praca była na sprzedaż.

przypuszczać, że mógł to być np. rysunek²⁵. Therese Rahm z Wojnowa zaprezentowała *Kościół katolicki w Flatow (Złotów)*²⁶.

Pojawił się większy zespół prac Wolffa, artyści, którego prawdopodobnie należy identyfikować z Augustem Wolffem, malarzem i dekoratorem bydgoskiego Teatru Miejskiego (Stadttheater). Zespół ten obejmował 67 prac – obrazów, podzielonych na pięć działów, przy czym trzy działy otrzymały tytuły w katalogu²⁷. Pierwszy dział gromadził portrety i pejzaże (zapewne olejne), m.in. *Portret młodzieńca*, *Portret dziewczyny przy oknie*, *Portret radcy medycznego dr. Junkera*, *Widok plaży*, a także *Krajobraz oparty na motywie von Steinike (Eine Landschaft frei nach einem Motiv von Steinike)*. Dział drugi, zatytułowany *Rauchbilder* – tzw. obrazy dymne – obejmował m.in. *Studium głowy*, *Pejzaż zimowy*, *Dziewczynę czytającą przy lampie*²⁸. Tytuł trzeciego działu brzmiał: *Akwarele*, a w nim znalazły się widoki i pejzaże, w większości o tematyce nadmorskiej, np. *Dom rybacki*, *Wybrzeże angielskie* i *Okolice Sopotu*. Dział czwarty, zatytułowany *Kolekcja projektów – szkiców (Eine Collection Entwürfe)* obejmował m.in. prace *W pracowni rzeźbiarza* i *Żniwiarze*. W ostatnim dziale znajdowały się cztery prace o tematyce sakralnej – *Narodziny Chrystusa* i *Adoracja Trzech Króli* oraz historycznej – *Kleopatry*.

III. Wystawa obrazów Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki (Dritte Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunstvereins) – 1883

Trzecia wystawa Towarzystwa zorganizowana została w sali Teatru Miejskiego w 1883 roku²⁹.

IV. Wystawa obrazów Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki (Vierte Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunstvereins) – 1885

Czwarta *Wystawa obrazów*, przygotowana dwa lata później, już tradycyjnie, odbywała się w Städtische Turnhalle, w terminie 6–27 maja 1885 roku. Zaprezentowano na niej 211 prac 139 twórców, pochodzących z różnych ośrodków, m.in. z Flensburga, Rohrbeck (Rosnowo), Düsseldorfu, Legnicy, Monachium, Berlina,

²⁵ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 12, poz. 160-161.

²⁶ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 13, poz. 174. Wartość 200 marek.

²⁷ *Verzeichniss der Zweiten Gemälde...*, s. 19, poz. 294-358. Przy żadnym z obrazów Wolffa nie została podana technika, oprócz prac wyodrębnionych tytułem *Rauchbilder*.

²⁸ Technika „Rauchbilder” – obrazy dymne, to technika rysowania wynaleziona przez niemieckich artystów w Rzymie w 1. połowie XIX w., szczególnie popularna w latach 70. i 80. tego stulecia. Na porcelanowych płytkach pokrytych sadzą wykonywano rysunek, następnie odbijany na papierze, który w efekcie przypominał akwatintę.

²⁹ Wystawie prawdopodobnie nie towarzyszyło wydawnictwo lub katalog się nie zachował.

Naumburga, Królewca, Poznania, Weimaru, Frankfurtu, Kassel, Stuttgartu, Lipska, Charlottenburga, Wrocławia, Drezna, Paryża, Karlsruhe i Warszawy. Podobnie, jak we wcześniejszych katalogach, podano skład Zarządu Towarzystwa, które tworzyli: Reiehart, Behn (zapewne malarz Gustav Behn), Franke, Fromm, Graef, Guttmann, Lincke, Peterson, Risch i Sell. W katalogu nie wprowadzono podziału na dziedziny sztuki, tylko przy niektórych pracach została wymieniona technika: akwarela, gwasz lub bliższe określenie, jak w odniesieniu do obiektów z zakresu sztuki stosowanej – teka z wzorami kwiatów i ornamentów na drewnie³⁰.

Spośród dużej grupy twórców i ośrodków artystycznych, które reprezentowali, można wymienić niektórych, np.: Theodor Blatterbauer (Legnica), Richard Gissermann (Monachium), Martha Fischer (Berlin), Fritz Lange (Düsseldorf), Carl Morgenstern (Wrocław), St. Wolski (Warszawa). Niewątpliwie jednym z najlepszych i najokazalszych obrazów na wystawie był *Powrót z Wiednia* Józefa Brandta, którego cena wynosiła 6000 marek.

Na uwagę zasługują nazwiska kilku twórców, zwłaszcza Waltera Leistikowa, Paula Riessa i Hermanna Schnee. Związany miejscem urodzenia i latami młodości z Bydgoszczą, Leistikow (1865-1908) zaprezentował cztery prace o poetyckich tytułach: *Spokojne jezioro w wieczornym nastroju*, *Spokojne jezioro w południe*, *Wieś na wybrzeżu pomorskim* i *Księżycowa noc*³¹. Prace Leistikowa pojawiają się ponownie w Bydgoszczy na IX. Wystawie (1889) oraz na wystawach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki (1905, 1910). Uznany pejzażystą był Paul Riess, wówczas związany z Lubeką, wystawiający regularnie na wielkich wystawach sztuki w Berlinie, Dreźnie i Monachium, ale także uczestnik wystaw we Wrocławiu, Gdańsku, Poznaniu, Królewcu i Elblągu³². Uważany za jednego z najlepszych pejzażystów początku XX wieku, w 1889 roku otrzymał Wielki Srebrny Medal na wystawie w Londynie. Na bydgoskiej wystawie przedstawił trzy obrazy, m.in. *Plażę w świetle księżycy* i *Jesienny wieczór*³³. W Bydgoszczy malarz zaistnieje jeszcze raz, na XII. Wystawie (1891). Ponownie swoją twórczość

³⁰ *Verzeichniss der vierten Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunstvereins in der städtischen Turnhalle, welche vom 6. Mai bis 27. Mai 1885 täglich von 11 Uhr Vorm. bis 6 Uhr Nachm. geöffnet ist*, Bromberg 1885. Gruenauer'sche Buchdruckerei G. Böhlke. Bilet wstępu kosztował, podobnie jak na poprzednich ekspozycjach, 20 fenigów.

³¹ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 8, poz. 111-114. Z uwagi na niewysokie ceny można przypuszczać, że były to grafiki lub niewielkie obrazy, które w tym czasie malował jeszcze Leistikow.

³² Paul Riess (1857-1933), zob. A Seidel, *Paul Riess – Landschaftsmaler*, <http://planschaft.de/> (data wejścia: 20 III 2020). Studiował na Akademii w Weimarze, mieszkał w Dessau, ale wiele podróżował. Malował pejzaże czyste lub ze sztafagem, z efektownym oświetleniem.

³³ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 11, poz. 173-175.

zaprezentował w Bydgoszczy Hermann Schnee z Berlina, eksponując obraz – *Tenfelsmauer*³⁴.

Niewielką – podobnie jak wcześniej – reprezentację środowiska Bydgoszczy tworzyli: W. Rohtkam, Schleising i Meta Schulze. Do tej grupy należy przypisać Sophie Bohlmann, przy której nie została podana miejscowość, a na II. Wystawie (1880) występowała jako reprezentantka Bydgoszczy. Z uwagi na udział w poprzednich ekspozycjach wypada także wspomnieć nazwisko Gustava Behna, tym razem jako reprezentanta Berlina.

W. Rohtkam przedstawił trzy kompozycje kwiatowe i dwa pejzaże³⁵. Schleising zaprezentował osiem obrazów, głównie o tematyce pejzażowej, np. *Wschód słońca zimą*, *Fragment lasu zimą*, *Zachód słońca*, a także *Monte Cristales*³⁶. W ten krąg tematyczny wpisały się także obrazy Sophie Bohlmann – *Krajobraz z Hartz* oraz *Krajobraz z krowami*³⁷. Meta Schulze eksponowała dwa obiekty – *Stół* i *Tekę* z wzorami kwiatów i ornamentów na drewnie³⁸. Najciekawszy zespół obrazów, prawdopodobnie olejnych, przedstawił Gustav Behn, były to m.in. *Kaplica w Müden koło Mosel*, *Stare młyny koło Fritzlar* oraz *Osamotnienie*³⁹.

Warto nadmienić, że po raz kolejny już wystawiał Fedor Jäkel (Jaekel, Jaecel) z Berlina, prezentując *Pejzaż z Lombardii*⁴⁰.

V. Wystawa obrazów Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki (Fünfte (?) Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunstvereins) – 1887

Następna ekspozycja, przy której trudno określić kolejny numer (piąta?), odbyła się w 1887 roku, w sali Królewskiego Gimnazjum. Brak katalogu nie pozwala na prezentację twórców i ich prac.

IX. Wystawa obrazów Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki (Neunte Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunstvereins) – 1889

Dziewiąta *Wystawa obrazów* odbyła się ponownie w Städtische Turnhalle, w terminie od 23 czerwca do 15 lipca 1889 roku. Wystawiono na niej 155 prac 78 artystów z różnych miast, m.in. z Berlina, Poznania, Frankfurtu, Monachium,

³⁴ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 12, poz. 191.

³⁵ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 11, poz. 179-183. Ogólny zapis katalogowy oraz brak cen sugerują, że twórca musiał bardzo późno dostarczyć prace na wystawę.

³⁶ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 14, poz. 232-239. Znaczne zróżnicowanie wartości, od 300 do 25 marek może świadczyć, że część prac to rysunki.

³⁷ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 4, poz. 27-28.

³⁸ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 14, poz. 210-211.

³⁹ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 3, poz. 8-11. Obrazy Behna w porównaniu z innymi pracami posiadały wysokie ceny, sięgające 700 marek.

⁴⁰ *Verzeichniss der vierten Gemälde...*, s. 7, poz. 87.

Düsseldorfu, Królewca, Drezna, Wiednia, Karlsruhe, Stuttgartu, Hamburga, Kronbergu i Budziszyna (Bautzen). Zmienił się skład Zarządu Towarzystwa, które reprezentowali: Reichert, Behn (zapewne Gustav Behn), Franke, Fromm, Guttmann, Jaekel (zapewne Fedor Jaekel), Nolte, Peterson, Risch, Wollen.

W katalogu wystawy, podobnie jak w poprzednim, nie zastosowano podziału na działy, przy niektórych pracach określając technikę, np. akwarela⁴¹. Można zauważyć pewną zmianę w koncepcji – na ekspozycji znalazła się mniejsza grupa twórców i obiektów, przy czym prezentowano większe zestawy dzieł jednego artysty, chociaż nadal pojawiały się pojedyncze prace twórców. Na wystawie reprezentowani byli m.in. M. Beck (Poznań), Max Fritz (Drezno), Heinrich Lindenau (Królewiec), Ferdinand Knab (Monachium), N. Sichel (Berlin).

W odniesieniu do zauważalnej zmiany koncepcji dotyczącej wyboru artystów i ich dzieł należy zaakcentować obecność znanych malarzy. Albert Wirth (1848-1923) z Berlina zaprezentował 14 obrazów oraz 15 szkiców. Część obrazów przedstawiała zabudowania Fort de Nogent – fortyfikacji Paryża i pobliskiej miejscowości Nogent-sur-Marne, inne – widoki zamków⁴². Ta specyficzna wojskowo-militarna tematyka wynikała z faktu, że malarz był uczestnikiem wojny francusko-pruskiej w latach 1870-1871, którą często przedstawiał w obrazach i na rysunkach. Większy zestaw akwareli, bo aż dwanaście, ekspozycją także Friedrich Schwinge (1852-1913) z Hamburga, malarz pejzażysta i marynista, reprezentant szkoły malarskiej w Düsseldorfie⁴³. W technice akwareli, najczęściej łączonej z gwaszem, malował nastrojowe pejzaże, np. wnętrza lasów i wrzosowiska. Po raz drugi w wystawach bydgoskiego Kunstvereinu uczestniczył Walter Leistikow, prezentując dwie prace, m.in. obraz o tematyce regionalnej, zatytułowany *Mysia Wieża nad Gopłem*⁴⁴. W tym czasie powstawały także charakterystyczne pejzaże z Norwegii. Niewątpliwie jednym z ważniejszych uczestników ekspozycji był profesor Hermann Eschke (1823-1900) z Berlina, jeden z najbardziej znanych

⁴¹ *Verzeichniss der neunten Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunstvereins in der städtischen Turnhalle, welche vom 23. Juni bis 15. Juli 1889 täglich von 11 Uhr Vorm. bis 6 Uhr Nachm. geöffnet ist*, Bromberg 1889. Gruenauer'sche Buchdruckerei G. Böhlke. Bilet wstępu wynosił 10 fenigów.

⁴² Albert Wirth studiował w Stuttgardzie, od lat 90. XIX w. nauczał w berlińskiej Akademii, w której później otrzymał tytuł profesora. *Verzeichniss der neunten Gemälde...*, s. 9-10, poz. 140-155.

⁴³ Friedrich Schwinge studiował w Akademii Sztuki w Dusseldorfie, od lat 80. XIX w. mieszkał w Hamburgu, gdzie uczestniczył w wystawach Kunstverein. W 1900 r. brał udział w paryskiej *Wystawie Światowej*. *Schwinge Friedrich Wilhelm*, [w:] Hans Vollmer (wyd.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker, T. 30, E. A. Seemann, Leipzig 1936, s. 391; *Verzeichniss der neunten Gemälde...*, s. 8, poz. 116-127.

⁴⁴ *Verzeichniss der neunten Gemälde...*, s. 6, poz. 77-78.

Walter Leistikow, *Pejzaż norweski*, 1889, olej na płótnie, wym. 110 x 135 cm, sygn. l.d.: W. Leistikow, wł. MOB, nr inw. MOB/SO/2, fot. W. Woźniak.

i cenionych malarzy niemieckich XIX wieku – pejzażysta, a przede wszystkim marynista, autor nastrojowych widoków morskich znad Morza Północnego i Bałtyckiego, a także widoków Bretanii i Norwegii⁴⁵. W Bydgoszczy zaprezentował trzy widoki z Pomorza, Rygi i Szkocji. Obrazy malarza były często kopiowane, a kopie jego prac pojawiały się także na wystawach bydgoskiego Kunstvereinu.

Bydgoszcz reprezentowały trzy autorki: Clara Grunwald, Auguste Schlüter i Meta Schulze. Największy, a zarazem najbardziej zróżnicowany był zestaw obiektów Grunwald, która przedstawiła kopie – *Pejzaż z Savoyen*, (wg Hildebrandta) oraz trzy kopie obrazów „nach Professor Eschke” (wspomnianego Hermann Eschkego z Berlina) – *Krajobraz księżycowy nad Morzem Północnym*, *Rheinbachthal* oraz *Pejzaż z Harzu*⁴⁶. Artystka podejmowała także działania z zakresu sztuki użytkowej, zaprezentowała bowiem dwa talerze ściennie. Meta Schulze uczestniczyła w wystawach Kunstvereinu już po raz drugi, wcześniej

⁴⁵ Hermann Eschke otrzymał tytuł „Profesor Königlicher” i Złoty Medal na wystawie *Verein Berliner Künstler. Verzeichniss der neunten Gemälde...*, s. 4, poz. 25-27.

⁴⁶ *Verzeichniss der neunten Gemälde...*, s. 4, poz. 41-45.

na IV. Wystawie (1885), teraz podobnie wystawiając talerz ścienny i ornamenty kwiatowe (Blumenstück)⁴⁷. Ostatnia z wymienionych artystek – Auguste Schlüter prawdopodobnie przekazała swoje prace na wystawę późno, w katalogu bowiem nie określono obiektów i nie podano tytułów⁴⁸.

Po tej ekspozycji w katalogach wystaw Kunstvereinu występuje długa przerwa w numeracji, ponieważ następny katalog z 1891 roku w tytule został określony jako XII. Świadczyć to może, że pomiędzy 1889 a 1891 rokiem bydgoski Kunstverein zorganizował jeszcze dwie ekspozycje.

XII. Wystawa obrazów Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki (XII. Gemälde-Ausstellung des Bromberg Kunstvereins) – 1891

Dwunasta *Wystawa obrazów* odbyła się w Miejskiej Sali Gimnastycznej. Zaprezentowano na niej 251 dzieł 140 artystów, a obok wcześniej wymienianych ośrodków zaistniały inne, np. Szczecin, Praga, Charlottenburg, Lubeka, Friedenau, Wiesbaden, Lipsk, Brema i Wrocław⁴⁹. Zmieniający się Zarząd tworzyli wówczas: Reichert, Belling, Braesicke, Franke, Fromm, Guttmann, Risch, Wolfen oraz artyści, uczestnicy wystaw – Behn i Jaekel.

W odróżnieniu od wcześniejszych wydawnictw, w katalogu teź wystawy wyodrębniono dwa działy: *Obrazy olejne (Oelgemälde, poz. 1-247)* oraz *Rzeźby i sztychy (Bildwerke und Stiche, poz. 248-251)*. Przy obrazach nie podawano techniki, należy jednak przypuszczać, że w tak dużym zespole obrazów, poza tytułowymi obrazami olejnymi, pojawiły się także prace wykonane w innych technikach malarskich. Na tej ekspozycji umieszczono niewielki zespół rzeźb i rycin, przedstawiający się nader skromnie w porównaniu z malarstwem⁵⁰. Przy większości prac zamieszczono ceny, co świadczy o jej sprzedażnym charakterze.

Wystawiali m.in. Paul Bundt (Berlin), Berthold Paul Förster (Drezno), Heinrich Hiller (Berlin), Carl Jung (Berlin), Georg Lemm (Berlin), Heinrich Lindenau (Królewiec) i Franz Schrener (Drezno). Po raz drugi w Bydgoszczy prezentował swoje dzieła Paul Riess z Lubeki – *Wieczór w Zudersee i Weidenweg (miejscowość w pobliżu Berlina)*, zapewne były to okazałe obrazy, o czym świadczą

⁴⁷ *Verzeichniss der neunten Gemälde...*, s. 8, poz. 114-115.

⁴⁸ *Verzeichniss der neunten Gemälde...*, s. 8, poz. 110-111.

⁴⁹ Artyści z miejscowości: Monachium, Berlin, Düsseldorf, Bydgoszcz, Drezno, Hanau, Inowrocław, Wrocław, Reichenbach, Budziszyn (Bautzen), Lipsk, Brema, Gniezno, Oblitten (Königsberg, Ostpreussen, Preussen), Wiesbaden, Friedenau (Berlin-Friedenau), Poznań, Stuttgart, Charlottenburg, Lubeka, Królewiec, Szczecin, Hamburg, Jastremken (Westpr. K. Flatow), Stolberg, Praga.

⁵⁰ *XII. Gemälde-Ausstellung des Bromberg Kunstvereins, 1891. Die Ausstellung befindet sich in der städtischen Turnhalle (Schulstrasse) und täglich von 10 Uhr Vormittags bis 6 Uhr Nachmittags geöffnet.* Cena katalogu wynosiła 10 fenigów.

bardzo wysokie ceny (1000 i 8000 marek)⁵¹. Wcześniej artysta eksponował swoje prace na IV. Wystawie (1885). Ponownie pojawił się obraz Hermanna Eschke, który teraz zaprezentował *Latarnię morską na klifie*, stanowiącą własność Królewskiej Narodowej Gallerii (Königliche National-Gallerie)⁵². Już po raz trzeci w rodzinnym mieście obecny był Walter Leistikow, prezentujący zespół sześciu obrazów, z których cztery przeznaczone były na sprzedaż, m.in. *Na wydmie Helgoland* i *Wieczór* oraz *Märkischer See* – jeden z licznych obrazów poświęconych pejzażom tego regionu Brandenburgii⁵³. Warto nadmienić o twórcy z regionu – Dutkiewiczu z Inowrocławia, eksponującym studia głów „nach der Natur gemalt”, kopię *Abraham wypędzający Hagar*, według Govarta Flincha z oryginału w berlińskim Muzeum oraz dwa portrety⁵⁴.

Jedynym przedstawicielem rzeźby był Ernst Haenschke z Berlina, wystawiający popiersie portretowe Wilhelma I. Wymienione w tytule działu *Szttychy* były fotografurami autorstwa Anny von Kahle z Berlina, wykonanymi z obrazów różnych artystów.

Środowisko Bydgoszczy reprezentowali artyści znani już z poprzednich ekspozycji – Gustav Behn, tym razem określony jako twórca z Bydgoszczy, Sophie Bohlmann i Clara Grunwald, a także autor dzieł, który pojawił się po raz pierwszy – Ottilie Jahnz. Podobnie, jak na wcześniejszych wystawach, tak i teraz wyróżniał się zespół trzech obrazów Behna o motywach pejzażowo-widokowych i rozbudowanych tytułach – *Przy fontannie. Motyw z Gargnano sul Garda*, *Motyw z Gargnano sul Garda* oraz *W wiosce Thor. Motyw z Schwäbisch Hall*⁵⁵. Bohlmann zaprezentowała tylko jeden obraz – *Krajobraz ze Szprewy*⁵⁶. Grunwald, podobnie jak na IX. Wystawie (1889), wystawiła malarstwo pejzażowe – *Elk na Mazurach*, *Molo (Anlegesteg, Neufahrwasser)* i dwa *Pejzaże alpejskie*⁵⁷. Ottilie Jahnz zaprezentował siedem obrazów, z których aż sześć stanowiło kopie według Eschke – *Na jeziorze Plön*, *Pod równikiem*, *Zachód słońca*, *Manewry torpedowe*

⁵¹ XII. *Gemälde-Ausstellung...*, s. 12, poz. 196-197.

⁵² XII. *Gemälde-Ausstellung...*, s. 4, poz. 29.

⁵³ XII. *Gemälde-Ausstellung...*, s. 9, poz. 131-135a. Przy dwóch obrazach podana została wysoka cena: 1200 i 1500 marek.

⁵⁴ XII. *Gemälde-Ausstellung...*, s. 4, poz. 24-26. Zapewne chodzi o Goverta (Govaert) Flincka, malarza holenderskiego epoki baroku.

⁵⁵ XII. *Gemälde-Ausstellung...*, s. 3, poz. 5-7. Dość wysokie ceny obrazów wynosiły 400-750 marek.

⁵⁶ XII. *Gemälde-Ausstellung...*, s. 3, poz. 11.

⁵⁷ XII. *Gemälde-Ausstellung...*, s. 6, poz. 55-58. W katalogu nie podano wartości obrazów, należy więc sądzić, że nie były przeznaczone na sprzedaż.

oraz dwa *Pejzaże z jeziorem*. Samodzielną kompozycją tego twórcy były tylko *Chaty w Grunewald*⁵⁸.

2. Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki (Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft)

Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki, powstałe w 1902 roku kontynuowało tradycje wystawiennicze Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki. W jego strukturach mieściły się Wydziały: Historyczny, Literatury, Nauk prawnych i administracyjnych, Nauk przyrodniczych, Techniki, Oddziały muzyczne oraz Oddział Sztuk Pięknych (Abteilung für bildende Kunst), organizujący wystawy z dziedziny sztuki. Ekspozycje nadal obrazowały współczesną sztukę niemiecką różnych środowisk, jednak dominujące wcześniej wystawy malarstwa w większym zakresie wzbogacano obiektami z innych dziedzin sztuki. Zmieniła się koncepcja wystawiennicza, którą przedstawił Georg Minde-Pouet we wstępie do katalogu I. Wystawy (1905). Minde-Pouet (1871-1950), bibliotekarz i dyrektor Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy, utworzonej w 1903 roku, był postacią niezwykle istotną dla działalności nowego Towarzystwa. Świadczą o tym publikowane przez niego teksty o sztuce. Należy przypuszczać, że to właśnie on miał decydujący wpływ na nowe koncepcje wystawiennicze⁵⁹. Autor krytycznie odniósł się do wystaw organizowanych od lat 60. XIX wieku przez wszystkie niemieckie stowarzyszenia artystyczne tzw. Kunstverein, charakteryzujące się zróżnicowanym poziomem, prezentujące prace artystów zawodowych i amatorów, nastawione przede wszystkim na sprzedaż⁶⁰. Podkreślił, że w Bydgoszczy po zmianach w strukturze, Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki z Oddziałem Sztuk Pięknych jako zasadniczy cel wyznaczyło sobie kształtowanie poczucia estetycznego i edukację artystyczną. Głównym założeniem nowego programu była prezentacja aktualnych, różnorodnych nurtów i tendencji artystycznych oraz „kontakt z żywą sztuką”. Co istotne, Minde-Pouet nie zamierzał narzucać określonych ruchów artystycznych, preferując obiektywizm i uważając, że ocena współczesnych zjawisk w sztuce jest przedwczesna.

⁵⁸ XII. *Gemälde-Ausstellung*..., s. 7, poz. 95-101. Spośród obrazów malarza cztery przeznaczone były na sprzedaż.

⁵⁹ Georg Minde-Pouet odbył studia z zakresu języka i literatury niemieckiej, historii sztuki i estetyki. Obok pełnienia funkcji dyrektora bydgoskiej biblioteki zajmował się działalnością naukową, oświatową i społeczno-kulturalną, m.in. był sekretarzem Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy, zob. Marek Romaniuk, *Minde-Pouet Georg*, w: *Bydgoski słownik biograficzny*, T. I, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1994, s. 81-82.

⁶⁰ *Katalog der Kunstausstellung, April 1905, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg, Abteilung für bildende Kunst*, [Bromberg 1905], Gruenauersche Buchdruckerei Richard Krahl Bromberg. Wystawa była czynna od godz. 10 do 19.30.

Wystawa sztuki, 1903 lub 1905, Miejska Sala Gimnastyczna (Städtische Turnhalle, Schulstrasse), wł. MOB, nr inw. MOB/H/F-2276/W-13, fot. W. Woźniak.

Zachowały się cztery katalogi z lat 1905-1912, wskazujące, że ekspozycje organizowano co dwa – trzy lata. Cztery udokumentowane wydawnictwami wystawy zostały zaprezentowane w różnych miejscach: I. Wystawa w Miejskiej Sali Gimnastycznej (Städtische Turnhalle) przy Schulstrasse, II. i III. w Auli nowej wówczas Szkoły Realnej (Aula der Neuen Realschule in der Schillerstrasse, a po zmianie nazwy: Aula der Städt. Ober-Realschule), IV. w Królewsko-Pruskiej Szkole Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego (Kgl. Preussischen Handwerker und Kunstgewerbeschule). Punktem odniesienia dla wszystkich ekspozycji była aktualna sztuka niemiecka, jednak starano się poszczególnym wystawom nadać charakter problemowy, akcentując wybrane zjawiska współczesne, a także historyczne, osadzając je w określonym kontekście. Podobnie, jak w odniesieniu do wystaw Kunstvereinu, wszystkie wystawy posiadały charakter komercyjny, chociaż nie wszystkie prace przeznaczone były na sprzedaż; w katalogach nie podawano cen, informacje te można było pozyskać u obsługi.

Trzy pierwsze ekspozycje były mniejsze od wystaw Kunstvereinu, obejmowały średnio 150-190 obiektów, autorstwa około 50 twórców. Największą była IV. Wystawa jubileuszowa w 1912 roku. W katalogach, w zależności od problematyki wystawy, wprowadzono czytelny układ w działach, np. według reprezentowanych

dziedzin sztuki lub związków artystycznych. Na dwóch pierwszych wystawach Towarzystwa zabrakło artystów pochodzących z Bydgoszczy, co może stanowić sygnał, że miejscowi twórcy nie spełniali oczekiwań organizatorów. Czym więc ekspozycje Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki różniły się od wystaw dawnego Kunstvereinu?

I. Wystawa sztuki (Kunstaussstellung) – 1905

Pierwsza wystawa Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki, odbyła się w kwietniu 1905 roku, wernisaż miał miejsce w dniu 9 kwietnia. Prezentowana była w dobrze już znanym miejscu – w Miejskiej Sali Gimnastycznej. Zapowiedź ekspozycji ukazała się w „Bromberger Tageblatt”⁶¹. Znaczna część eksponowanych prac przeznaczona była do sprzedaży, w katalogu jednak nie zamieszczano tej informacji.

Reklama wystawy z 1905 roku, „Bromberger Tageblatt”,
2 IV 1905, nr 79, repr. B. Chojnacka.

Wystawę zawężono do prezentacji środowiska artystów berlińskich, wystawiając 189 dzieł 42 twórców, m.in. tak uznanych artystów, jak Walter Leistikow, Louis Corinth, Max Liebermann, Käthe Kollwitz i Ferdinand Lepcke. Georg Minde-Pouet we wprowadzeniu do katalogu przedstawił koncepcję pierwszej wystawy, podkreślając, że ekspozycja została przygotowana we współpracy z artystami. Przygotowu-

jąc zwiedzających do odbioru wystawy, zwrócił uwagę na różnorodność materiału, zachęcał do indywidualnej kontemplacji i zrozumienia sztuki, nie tylko tej przemawiającej narracją, ale i tej trudniejszej od strony formalnej. Charakteryzując układ w działach, w zakresie malarstwa wyróżnił pejzaże Paula Meyerheima, orientalne obrazy Maxa Rabesa, holenderskie motywy Hansa Herrmanna, zmysłowe oświetlenie i barwę w obrazach Lessera Ury’ego, wielkomięskie nokturny Franza Skarbiny, urzekające sceny uliczne z Holandii i Paryża Paula Hoenigera,

⁶¹ „Bromberger Tageblatt”, 2 IV 1905, nr 79, s. 3. W ogłoszeniu – reklamie określono wystawę jako: 2. Kunst-Ausstellung.

wrażliwe krajobrazy Maxa Utha, obrazy zwierząt i krajobrazów Oskara Frenzla, studia krajobrazowe Maxa Schlichtinga, pewny rysunek i formę w obrazach Otto Heinricha Engela, „orgiastyczne ekscesy kolorów” w obrazach Maxa Libermana i Maxa Slevogta, „magię tajemniczości i poezję ciszy” w pejzażach Leistikowa, siłę koloru w krajobrazach Philippa Francka, mistycyzm w obrazach Martina Brandenburga, kontrowersyjność aktów Louisa Corinthy i autentyczność życia proletariatu w obrazach Hansa Baluschka.

W dziale 1. *Obrazy olejne, pastele, akwarele i rysunki* (Ölgemälde, Pastelle, Aquarelle, Zeichnungen) (poz. 1-128) znalazło się 29 malarzy z Berlina, tylko jedna osoba pochodziła z Wrocławia, była to Gertrud Knobloch. Dominującą grupę twórców tworzyli impresjoniści, w tym artyści uważani obecnie za najważniejszych przedstawicieli niemieckiego impresjonizmu – Max Liebermann (1847-1935), Lovis Corinth (1858-1925), Walter Leistikow (1865-1908), Max Slevogt (1868-1932), Lesser Ury (1861-1931), Hans Baluschek (1870-1935), Philipp Franck (1860-1944) i Otto Engel (1866-1949). Większość z tych artystów należała do Berliner Secession, powstałego w 1898 roku ugrupowania artystycznego, skupiającego twórców sprzeciwiających się konserwatywnej sztuce akademickiej, twórców różnych orientacji, głównie impresjonistów i modernistów.

Zespół prezentowanych obrazów cechowała ogromna, typowa dla czasu różnorodność tematyczna – pejzaże i widoki, wnętrza, portrety, sceny rodzajowe, martwe natury i kwiaty. Liebermann zaprezentował m.in. *Stojącą dziewczynę*, zapewne obraz wpisujący się w krąg jego kameralnych, subtelnych obrazów ukazujących kobiety i dzieci w rodzajowej scenerii, np. na plaży, czy podczas pracy⁶². Corinth wystąpił tylko z obrazem – *Weiblicher Rückenakt*, stanowiącym jeden z jego śmiałych aktów kobiecych⁶³. Leistikow, pozostając wierny pejzażowi, przedstawił – *Letni poranek w Grünheide*, *Przy małym Wannsee* oraz dwie akwarele ukazujące *Las Turyński*⁶⁴. Tytuły wystawianych obrazów Lessera Ury’ego, w tym pastele, zapowiadają charakterystyczny dla jego malarstwa nastrój – *Wiosna*, *Wieczorne chmury* i *Zachód słońca*⁶⁵. Na tym tle na pewno wyróżniała się twórczość Baluschka, poruszającego tematy zaangażowane społecznie, autora scen z życia miejskiego proletariatu; reprezentanta nurtu realizmu krytycznego. Odzwierciedleniem tego nurtu był wystawiony obraz olejny *Przewożący węgiel*

⁶² *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 22, poz. 77.

⁶³ *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 19, poz. 12. Można przypuszczać, że był to obraz z 1888 r., znajdujący się obecnie w Staatliches Museum Schwerin lub inna wersja tematu, podejmowanego także przez Corinthy w rysunku.

⁶⁴ *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 22, poz. 74-76.

⁶⁵ *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 24, poz. 118-124.

Hans Baluschek, *Tanzmachen*, 1904, pastel, tempera, gwasz, wym. 76 x 100 cm, sygn. na odwrociu: BALUSCHEK/1904, wł. MOB, nr inw. MOB/SO/106.

(1901)⁶⁶. Cztery pozostałe obrazy Baluschka wykonane były w charakterystycznej dla twórcy technice mieszanej akwareli i pastelem, m.in. *Tańczące dziewczęta*.

W dziale 2. *Akwaforty i litografie (Radierungen, Lithographien)* (poz. 129-169) pojawiła się grupa siedmiu twórców, przeważnie pochodzących z Berlina – Otto Engel, Gertrud Gerlach, Karl Heynen-Dumont, Friedrich Kallmorgen, Rudolf Schulte i wspomniany przy okazji malarstwa Philipp Franck, a przede wszystkim Käthe Kollwitz (1867-1945). Zaangażowana społecznie, głęboko emocjonalna twórczość Kollwitz poświęcona życiu proletariatu ujawniła się na wystawie w jednym z jej najważniejszych cykli graficznych, zatytułowanym *Powstanie tkaczy* (1893-1898), wykonanym w technice akwaforty i litografii⁶⁷. Co ważne, na bydgoskiej wystawie artystka zaprezentowała pracę z powstającego aktualnie akwafortowego cyklu *Wojna chłopska* (1901-1908)⁶⁸. Obie realizacje

⁶⁶ *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 19, poz. 1-5. *Kohlenfuhren*, olej na płótnie, wym. 141 x 176,5 cm, obecnie w Märkisches Museum w Berlinie.

⁶⁷ *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 28, poz. 155-165. W 1919 r. artystka została członkiem Paryskiej Akademii Sztuk. Na bydgoskiej wystawie zaprezentowała ponadto kilka samodzielnych rycin.

⁶⁸ Cykl *Wojna chłopska* składał się z siedmiu rycin. Cały cykl został wydrukowany dopiero

poświęcone wydarzeniom historycznym, sytuowane w kontekście współczesnego życia, cechuje silna ekspresja i realistyczny rysunek. Dla zwiedzających wystawę zapewne widocznym kontrastem do prac Kollwitz były akwaforty Franka, autora pogodnych, malarskich pejzaży z lasami, wiejskimi drogami i ludźmi przy pracy, mniej znanego jako grafika, twórcy perfekcyjnych akwafort. Na bydgoskiej wystawie zaprezentował 12 prac, m.in. *Głowę starej kobiety*, *Matkę i dziecko*, *Burzę* i *Na rzece*⁶⁹.

W dziale 3. *Rzeźba (Plastik)* (poz. 170-189) mieściła się grupa sześciu berlińskich artystów, np. Fritz Klimsch (1870-1960) i Ferdinand Lepcke (1866-1909). Klimsch, jeden z najwybitniejszych rzeźbiarzy niemieckich tego czasu, współtwórca Berlińskiej Sesesji, wystawił dwie rzeźby w brązie – *Dawida* i *Dziewczęta w lustrze*⁷⁰. Warto zatrzymać się przy ówczesnej twórczości Lepckego, który w Bydgoszczy pozostawił swoje dwa dzieła – monumentalną *Fontannę Potop*, zrealizowaną w 1904 roku, a więc rok przed wystawą, oraz posąg Łucniczki (1910)⁷¹. W 1905 roku artysta był u szczytu sławy, za prezentowaną w Bydgoszczy rzeźbę w brązie *Wiedersehen (Do zobaczenia)*, znaną także pod tytułami *Pożegnanie* lub *Pocalunek*, otrzymał w 1903 roku Złoty Medal na *Grossen Berliner Kunstausstellung*⁷².

Na pierwszej wystawie Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki zabrakło twórców z Bydgoszczy.

II. Wystawa sztuki (Kunstausstellung) – 1907

Druga wystawa Towarzystwa odbyła się dwa lata później, w 1907 roku, w terminie od 20 lutego do 17 marca, w innym miejscu – auli nowej Szkoły Realnej (Aula der Neuen Realschule in der Schillerstrasse), przy obecnej ulicy Ignacego

w 1907 r. Kollwitz była pierwszą artystką-kobietą, która otrzymała nagrodę Villa Romana ufundowaną przez Maxa Klingera jeszcze przed ukończeniem cyklu.

⁶⁹ *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 27, poz. 133-144.

⁷⁰ *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 30, poz. 187-188.

⁷¹ Ferdinand Lepcke studiował w Berlinie u Fritza Schapersa. W 1891 r. otrzymał Wielką nagrodę miasta Berlina. W latach 1892-1893 przebywał w Rzymie, gdzie podjął naukę rzeźby w kamieniu, studiując dzieła mistrzów renesansu. Jego prace znajdują się w Berlińskiej Narodowej Galerii, Zbiorach Sztuki w Koburgu, a także w przestrzeni wielu miast, np. Berlina, Apoldy, Gutersloh, Wittenbergi i Bydgoszczy.

⁷² *Katalog der Kunstausstellung, April 1905...*, s. 31, poz. 189. Rzeźba *Do zobaczenia* wpisuje się w grupę podobnych, klasycyzujących dzieł Lepckego zrealizowanych w brązie, np. posągi *Phryne*, *Pocalunek*, *W uścisku*, *Tancerka w ekstazie*, wykonywanych w latach 1890-1905.

Paderewskiego⁷³. Zapowiedź wystawy ukazała się w „Bromberger Tageblatt”⁷⁴. Wystawa podzielona została na dwie odrębne części, odzwierciedlone czytelnie w katalogu, tym razem nie wzbogaconego tekstem wprowadzenia. Kontynuacją środowiskowego przeglądu artystycznych dokonań twórców niemieckich była prezentacja dzieł członków grupy artystycznej Die Elbier z Drezna. Druga część – *Sonder-Ausstellung*, obejmowała wyłącznie grafikę. Na tej ekspozycji, po raz pierwszy w Bydgoszczy, pojawił się znaczny zespół prac graficznych, obejmujący 108 rycin, umieszczony w dwóch odrębnych działach, zawierający ryciny Rembrandta oraz prace współczesnych grafików holenderskich, a także autorski zestaw grafik Donalda Shaw Mac Laughlana. Ogólnie na ekspozycji zaprezentowano 151 prac 35 artystów. Na tej wystawie także nie pojawili się twórcy z Bydgoszczy.

Druga wystawa Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki jest niezwykle interesująca z uwagi na różnorodność prezentowanych prac, ciekawą koncepcję, polegającą na zestawieniu kilku odrębnych działów w odniesieniu do obiektów z zakresu malarstwa, rysunku, grafiki oraz zderzeniu sztuki dawnej ze współczesną. Pierwszy dział wystawy został zatytułowany: *Obrazy i grafiki grupy artystów Die Elbier (Gemälde und Zeichnungen der Künstlergruppe „Die Elbier” Dresden)*. Grupa artystyczna z Drezna Die Elbier powstała w 1902 roku z inicjatywy Gottharda Kuehla, profesora drezdeńskiej Akademii Sztuki, prekursora impresjonizmu w Dreźnie. Jej członkami byli przede wszystkim studenci Kuehla. Grupa preferowała lokalne motywy, w twórczości jej członków dominowała otaczająca natura i codzienne życie. Na bydgoskiej wystawie obecna była grupa dziewięciu artystów, którzy zaprezentowali 43 obrazy, przede wszystkim w technice olejnej i pastelu oraz kilka prac wykonanych barwną kredką. Wystawiali m.in. Fritz Beckert, Ferdinand Dorsch, William Krause i August Wilckens. Na ekspozycji nie zabrakło scen typowych dla tych artystów, pojawiły się więc portrety i sceny rodzajowe we wnętrzach Dorscha oraz nastrojowe wnętrza autorstwa Wilckensa⁷⁵. Twórczość grupy Die Elbier wpisywała się w aktualny, ale tradycyjny nurt sztuki niemieckiej, dodać należy, że w tym samym czasie w Dreźnie powstała awangardowa, ekspresjonistyczna grupa Die Brücke (1905).

Drugi dział wystawy zatytułowany: *Grafika (Graphik)* obejmował dwie części: *1. Oryginalne holenderskie akwaforty (1. Holländische Original-Radierungen)*

⁷³ *Katalog der Kunstausstellung, Februar 1907, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg, Abteilung für bildende Kunst*, [Bromberg 1907], Gruenauersche Buchdruckerei Richard Krahl Bromberg. Wystawa była czynna codziennie od godziny 11 do zmierzchu.

⁷⁴ „Bromberger Tageblatt“, 17 II 1907, nr 41, s. 16.

⁷⁵ *Katalog der Kunstausstellung, Februar 1907*, s. 7, poz. 13-18; s. 8, poz. 35-42.

oraz 2. *Prace akwafortyisty Donald Shaw Mac Laughlana z Paryża* (2. *Arbeiten des Radierers Donald Shaw Mac Laughlan (Paris)*). Zespół siedemnastu prac graficznych Rembrandta, eksponowany na wystawie był niewątpliwie wydarzeniem dużej rangi⁷⁶. Po raz pierwszy akwaforty mistrza zaprezentowano w Bydgoszczy. Wśród prac mieściły się tak znane dzieła, jak: *Adoracja pasterzy w świetle latarni* (dwie wersje), *Prezentacja w świątyni*, *Chrystus i samarytanka*, *Starzec patrzący w dół*, *Krzyczący człowiek*, *Żebrak i żebraczki*. Rycinom Rembrandta towarzyszył zespół prac autorstwa 24 holenderskich grafików tworzących wspólnie. Byli to m.in. Josef Israels (Israëls), Jan Toorop (symbolista), Phil. Zilcken, Willem Wytsen, Graadt van Roggen⁷⁷.

W drugiej części graficznej wystawy przedstawiono zespół 33 akwafort Donald Shaw Mac Laughlana, znanego artysty kanadyjskiego, działającego w Paryżu i we Włoszech, gdzie powstała większość jego dzieł graficznych⁷⁸. Na wystawie zaprezentowane zostały ryciny odzwierciedlające tematyczny krąg zainteresowań twórcy – widoki architektoniczne miast, najczęściej ze scenami rodzajowymi, np. motywy z Paryża, Pawi, Toskanii, Tivoli, Parmy, Sieny, Luksemburga, a także pejzaże, sceny morskie i portrety.

III. Wystawa sztuki (Kunstaussstellung) – 1910

Trzecia wystawa sztuki odbywała się w terminie maj – czerwiec 1910 roku, w auli Miejskiej Wyższej Szkoły Realnej (Aula der Städtische Ober-Realschule). Wernisaż odbył się w dniu 15 maja.

Informacje zamieszczone we wprowadzeniu do katalogu Georga Minde-Poqueta wyjaśniają pewne kwestie wystawiennicze. Obecną wystawę określił jako jedenastą ekspozycję sztuki, ujmując pokazy Kunstvereinu, który w 1902 roku został włączony w struktury Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki jako Oddział Sztuk Pięknych. Wracając do aktualnej ekspozycji zaznaczył, że stanowi trzecią wystawę, prezentującą wyłącznie „dzieła sztuki czystej”. Przedstawił odmienną koncepcję wystawy, akcentując, że w odróżnieniu od dwóch poprzednich ekspozycji, na których prezentowano wybrane środowiska artystyczne, na

⁷⁶ *Katalog der Kunstaussstellung, Februar 1907*, Rembrandt, s. 11, poz. 44-60.

⁷⁷ *Katalog der Kunstaussstellung, Februar 1907*, s.11-14, poz. 61-118. Zespół ten obejmował 58 plasz graficznych.

⁷⁸ Donald Shaw Mac Laughlan (1876-1938), był Kanadyjczykiem, który edukację artystyczną rozpoczął w Bostonie, a kontynuował we Francji (Ecole des Beaux-Art) i we Włoszech. Na jego zainteresowania akwafortą wpłynęli francuscy akwafortyści, w kręgu których nastąpiło odrodzenie techniki jako samodzielnej dyscypliny. *Katalog der Kunstaussstellung, Februar 1907*, s. 14-15, poz. 119-151.

Wystawa sztuki, 1910 (?), Miejska Wyższa Szkoła Realna (Städtische Ober-Realschule), wł. MOB, nr inw. MOB/H/F-2275/W-12, fot. W. Woźniak.

tej ukazano różne ośrodki sztuki⁷⁹. Artystów zaproszono publicznie do udziału w wystawie, a zainteresowanie było tak znaczne, że musiano zrezygnować z części prac. Minde-Pouet podkreślił, że nawiązano kontakty z większością artystów i wyborów dokonywano bezpośrednio w ich pracowniach. Zaakcentował przy tym, że część z tych twórców znana jest już publiczności z wystawy zorganizowanej w 1905 roku. Zdaniem autora wystawa odbywała się w „pięknej, szerokiej i jasnej auli miejskiego gimnazjum, specjalnie przygotowanej i wyposażonej”.

Ekspozowano 177 prac 56 artystów. Wystawa rzeczywiście stanowiła obraz współczesnej sztuki niemieckiej z różnych ośrodków, jednak najpełniej reprezentowany był Berlin wraz z sąsiadującymi miejscowościami. Wśród nich były np. Schöneberg, Steglitz, Wannsee, Wilmersdorf, Friedenau i Charlottenburg (ob. dzielnice Berlina). Obecni byli także twórcy z Drezna, Monachium, Altony, Gross-Lichterfelde, Lipska, Schreiberhau, Tharandt (Saksonia), Poznań, Hanoweru,

⁷⁹ *Katalog der Kunstausstellung, Mai-Juni 1910, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg, Abteilung für Kunst, Mit einem Geleitwort von Georg Minde-Pouet, [Bromberg 1910]. Gruenauersche Buchdruckerei Richard Krahl Bromberg. Wystawa była czynna codziennie w godzinach 10-14 i 16-20.*

Gossfelden koło Marburga, Królewca, Düsseldorfu, a także z Bydgoszczy. Zapowiedź wystawy, już tradycyjnie, ukazała się w „Bromberger Tageblatt”⁸⁰.

Trzecia *Wystawa sztuki* obejmowała dwa działy: *Obrazy olejne, akwarele, pastele* (Ölgemälde, Aquarelle, Pastelle) oraz *Rzeźbę* (Plastike). W dziale malarskim zaprezentowano 145 obrazów 45 malarzy (poz. 1-145), a wśród twórców pojawiły się nazwiska znane z poprzednich ekspozycji. Najliczniej reprezentowane środowisko malarzy berlińskich tworzyli m.in. Hans Baluschek, Robert Breyer, Otto Heinrich Engel, Philipp Franck, Paul Wilhelm Harnisch, Paul Hoeniger, Hans Schmidt (Charlottenburg), Lesser Ury i Max Uth. Grono drezdeńskich malarzy reprezentowali m.in. Siegfried Berndt, Wilhelm Claudius, Ferdinand Dorsch i Paul Wilhelm. Z Monachium wystawiali m.in. Adolf Chelius i Marie Schramm, z Düsseldorfu – Heinrich Wettig, z Królewca – Margarete Wedel, z Lipska – Max Heiland, a z pobliskiego Poznania – Hedwig Maiwald.

Po raz kolejny wystawiał m.in. Hans Baluschek, tym razem eksponujący zespół akwareli, m.in. *Odwilż* i *Południe*⁸¹. Paul Wilhelm Harnisch (1874-1956), autor postimpresjonistycznych pejzaży, scen rodzajowych w plenerze oraz postaci we wnętrzach, zaprezentował obrazy olejne i tempery, m.in. *Letni motyw ze Stolberg w górach Harzu*⁸². Hans Herrmann (1858-1942), malarz berliński specjalizujący się w tematyce holenderskiej, stanowiącej wynik jego regularnych studyjnych wyjazdów, autor scen ulicznych, widoków miast i pejzaży, przedstawił m.in. *Sprzedawców ulicznych w Amsterdamie*⁸³. Jego malarstwo stanowiło połączenie konwencji realizmu z nurtem niemieckiego impresjonizmu. Lesser Ury eksponował dwa pastele – *Pejzaż włoski, Pallanza nad Jeziorem Maggiore* oraz *Wiosenny nastrój*⁸⁴. Wśród kilku obrazów Paula Buchholza, malarza z Altony (Hamburg) znalazły się dwa widoki bydgoskie – *Z dawnej Bydgoszczy* i *Sosny, motyw z Jachcie*⁸⁵.

W dziale rzeźby zaprezentowano 32 obiekty, autorstwa jedenastu twórców, m.in. Paula Hubricha (Friedenau k. Berlina), Johanna Roberta Korna (Berlin), Gustava Koeniga i Huberta Mennickena (Charlottenburg). W tym gronie byli uznani rzeźbiarze, uczestniczący regularnie w *Grossen Berliner Kunstausstellung*. Hubrich (1869-1948), specjalizujący się w marmurowych posągach

⁸⁰ “Bromberger Tageblatt”, 14 V 1910, nr 111, s. 8.

⁸¹ *Katalog der Kunstausstellung, Mai-Juni 1910...*, s. 13, poz. 1-5.

⁸² *Katalog der Kunstausstellung, Mai-Juni 1910...*, s. 16, poz. 55-61.

⁸³ *Katalog der Kunstausstellung, Mai-Juni 1910...*, s. 16, poz. 70-72.

⁸⁴ *Katalog der Kunstausstellung, Mai-Juni 1910...*, s. 20, poz. 126-127.

⁸⁵ *Katalog der Kunstausstellung, Mai-Juni 1910...*, s. 14, poz. 16-19.

Ferdinand Lepcke, *Pocałunek*, 1904, brąz, wym. 58 x 29 cm, wł. MOB,
nr inw. MOB/SR/98, fot. W. Woźniak.

i popiersiach, zaprezentował *Zamyśloną dziewczynę* i *Łucznika*⁸⁶. Natomiast Koenig (1880-1954) prace w brązie, *Helena* i *Amazonka*⁸⁷.

Wyrazem upamiętnienia twórczości dwóch wybitnych, niedawno zmarłych artystów związanych z Bydgoszczą – Waltera Leistikowa (zm. 1908) oraz Ferdinanda Lepckego (zm. 1909) była prezentacja ich dzieł na ekspozycji. Eksponowano jeden obraz Leistikowa, zatytułowany *Szron*, stanowiący własność miasta Bydgoszczy oraz trzy rzeźby Lepckego – *Łucznik*, *Fryne* (ok. 1890) i *Bohater*⁸⁸.

Dopiero na trzeciej *Wystawie sztuki* pojawił się twórca z Bydgoszczy, był nim Emil Kindscher, po raz pierwszy wystawiający na organizowanych w mieście ekspozycjach sztuki. Przedstawił dwa obrazy pejzażowe – *Wioska Untergrainau w okolicy Garmisch-Partenkirchen z Zugspitze* oraz *Słoneczny listopadowy dzień*, *Motyw z Rynkowa koło Bydgoszczy*⁸⁹.

IV. Wystawa sztuki z okazji 10-lecia Towarzystwa Niemieckiego (Kunstaussstellung zur Feier des 10 jährigen Bestehens der Deutschen Gesellschaft) – 1912

W 1912 roku z okazji jubileuszu 10-lecia powstania Towarzystwa zorganizowano dużą ekspozycję, która odbyła się w terminie kwiecień – maj; wernisaż zaplanowano na 28 kwietnia. Ekspozycję przygotował, podobnie jak wcześniejsze, Oddział Sztuk Pięknych. Tym razem miejscem pokazu była Królewsko-Pruska Szkoła Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego (Königlich Preussische Handwerker- und Kunstgewerbeschule). Przedstawiono 382 prace 106 artystów – malarzy i rzeźbiarzy.

Wystawie towarzyszył katalog, który w czytelny sposób przedstawiał kilka odrębnych działów; bez wprowadzenia⁹⁰. Dział I, który można określić mianem działu ogólnego, był zatytułowany: *Obrazy olejne, tempery, akwarele, pastele, gwasze i rysunki (Öl- und Temperagemälde, Aquarelle, Pastelle, Gouachen, Zeichnungen)* i obejmował prace malarskie i rysunkowe twórców z Berlina, Drezna, Lipska, Monachium. Był to najobszerniejszy dział (poz. 1-231). Dział II nosił tytuł: *Künstler-Verband Wilmersdorf* i obrazował twórczość piętnastu członków

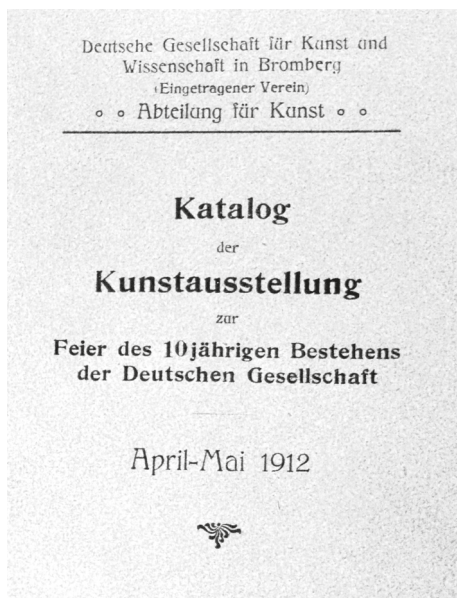
⁸⁶ *Katalog der Kunstaussstellung, Mai-Juni 1910...*, s. 22, poz. 146-148.

⁸⁷ *Katalog der Kunstaussstellung, Mai-Juni 1910...*, s. 22, poz. 149-151.

⁸⁸ *Katalog der Kunstaussstellung, Mai-Juni 1910...*, Leistikow: s. 17, poz. 86. Lepcke: s. 23, poz. 161-163.

⁸⁹ *Katalog der Kunstaussstellung, Mai-Juni 1910*, s. 17, poz. 84-85.

⁹⁰ *Katalog der Kunstaussstellung zur Feier des 10 jährigen Bestehens der Deutschen Gesellschaft, April-Mai 1912, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg (Eingetragener Verein)*, Abteilung für Kunst. Ekspozycja była udostępniana codziennie, w godzinach od 10 do 14 oraz od 16 do zmierzchu.

Okładka katalogu wystawy z 1912 roku,
repr. B. Chojnacka.

Związku Artystów Wilmersdorf (poz. 232-269). Dział III został zatytułowany: *Leipziger Künstler-Verein* i obejmował prace dziesięciu członków Związku Artystów z Lipska (poz. 270-303). W dziale IV: *Bildwerke* zaprezentowano rzeźbę, w tym także medale i plakiety, wyodrębniając twórców z różnych ośrodków oraz artystów zrzeszonych w związkach w Wilmersdorf i Lipsku⁹¹.

Na wystawie pojawił się jeden z niekwestionowanych, najwybitniejszych artystów niemieckich pierwszej połowy XX wieku – Max Pechstein (1881-1955), mieszkający wówczas w Friedenau. Autorski zestaw dzieł ekspresjonisty i członka *Die Brücke* był niewątpliwie interesującym uroz-

maiceniem wystawy, tym bardziej, że obejmował zróżnicowane obiekty. Zestaw ten tworzyło sześć obrazów, m.in. *Pod drzewami*, *W słońcu*, *Dziewczyna*, *Wieczór nad jeziorem*, zespół rysunków pojedynczych i ujętych w cykle, np. cztery rysunki pejzażowe i 50 rysunków „na złocie” oraz sześć drzeworytów, w tym prace ze znanego cyklu *Rybaczy* oraz grafiki samodzielne *Wieczór* i *Głowa dziewczyny*⁹². Na uwagę zasługiwały obrazy Ferdinanda Dorscha (1875-1938) z Drezna, malarza i grafika, członka wiedeńskiej Secesji i współzałożyciela grupy *Die Elbier*. Malował figuralne sceny rodzajowe, m.in. kameralne sceny we wnętrzach i widoki ze sztafażem, początkowo utrzymane w nurcie realizmu, później impresjonistyczne. Na bydgoskiej wystawie zaprezentował m.in. dwie sceny z *Ermitage bei Bayreuth* – *Wnętrze zamkowe* i *Park*⁹³. Carl Reiser (1877-1950) z Partenkirchen

⁹¹ Zespoły prac rzeźbiarskich obejmowały zbliżone ilościowo grupy obiektów: artyści z różnych ośrodków (poz. 304-334), Künstler-Verband Wilmersdorf (poz. 335-349), Leipziger Künstler-Verein (poz. 350-382).

⁹² Max Pechstein obok malarstwa podejmował grafikę i rzeźbę oraz projektował witraże. Tworzył przede wszystkim portrety, pejzaże ze scenami figuralnymi, np. aktami, pejzaże „czyste” i widoki architektoniczne, wyróżniające się czystymi, silnie skontrastowanymi barwami. Niektóre z jego prac cechowała silna deformacja i przerysowanie. *Katalog der Kunstaussstellung zur Feier...*, s. 11 poz. 135-159.

⁹³ *Katalog der Kunstaussstellung zur Feier...*, s. 5, poz. 33-35.

eksponował prace w różnych technikach – gwasze, tempery i rysunek, m.in. *Stare drzewa* i alpejski pejzaż, zatytułowany *Mieminger Gebirge*⁹⁴.

W dużym zespole prac rzeźbiarskich zasygnalizować należy obecność Karla Kowalczewskiego (1867-1927), niemieckiego twórcy pochodzącego z Wielkopolski, a związanego z Wilmersdorfem. Rzeźbiarz ten jest autorem *Fontanny – studzienki*, ufundowanej w Bydgoszczy przez Alfreda Kupffendera z okazji 100-lecia apteki Pod Złotym Orłem (1908). Kowalczewski na bydgoskiej wystawie zaprezentował dwie prace – *Śniąca dziewczyna* i *Gotowy do walki*⁹⁵.

Na ostatniej wystawie jubileuszowej, po długiej przerwie, pojawiła się grupa twórców z Bydgoszczy, których nazwiska nie zaistniały na wcześniejszych ekspozycjach niemieckich Towarzystw. Byli to – Marta Ewald, Adolf Sichelschmidt oraz Clara Schwarze i Carl Brunotte – artyści pedagodzy związani z bydgoską Królewsko-Pruską Szkołą Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego. Ewald zaprezentowała dwa obrazy – *Portret panny A.* i *Martwą naturę* (technika nieznana)⁹⁶. Sichelschmidt eksponował akwarele – *Wannsee*, *Drzewa nad wodą* i *Sosnę*⁹⁷. Natomiast Schwarze przedstawiła trzy pejzaże – *Dojrzałe lany zbóż*, *W cieniu południowego słońca* i *Pejzaż* oraz *Wnętrze* (technika nieznana)⁹⁸. Dwie rzeźby zaprezentował Carl Brunotte – *Popiersie panny G.N.* (gips) i *Popiersie pani H.B.* (terakota)⁹⁹.

Na tym etapie badań nie można stwierdzić, czy wystawa przygotowana w 1912 roku była ostatnią ekspozycją Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki w Bydgoszczy. Wystawy z zakresu sztuk pięknych i rzemiosła artystycznego o charakterze pokazów prac studentów i pedagogów przygotowywane były także w Królewskiej Pruskiej Szkole Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego (Königlich Preussischen Handwerker- und Kunstgewerbeschule).

Podsumowując udział artystów z Bydgoszczy i najbliższej okolicy nasuwa się kilka wniosków. W pięciu wystawach Kunstvereinu uczestniczyło 16 artystów: C. Wolff (1878), Franzisca Nitykowski (1878, 1880), Artysta nieznany (monogram:

⁹⁴ *Katalog der Kunstausstellung zur Feier...*, s. 12, poz. 160-165.

⁹⁵ Kowalczewski studiował w berlińskiej Akademii Sztuk Pięknych. W swojej twórczości podejmował rzeźbę kameralną, pomniki, popiersia, a także medalierstwo. *Katalog der Kunstausstellung zur Feier...*, s. 22, poz. 310-311.

⁹⁶ *Katalog der Kunstausstellung zur Feier...*, s. 5, poz. 36-37.

⁹⁷ *Katalog der Kunstausstellung zur Feier...*, s. 13, poz. 193-195.

⁹⁸ *Katalog der Kunstausstellung zur Feier...*, s. 13, poz. 187-188b.

⁹⁹ *Katalog der Kunstausstellung zur Feier...*, s. 22, poz. 304-305. Brunotte (ur. 1879) studiował rzeźbę w berlińskim Kunstgewerbemuseum. Do 1920 r. przebywał w Bydgoszczy, następnie pracował w Hildesheim i Berlinie, gdzie w latach 1926-1932 prezentował swoje rzeźby na wystawach sztuki. Zob. *Carl Brunotte*, [w:] Hans Vollmer (Hrsg), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des 20. Jahrhunderts*, München 1992, Bd I, s. 336.

C.H.; 1878), Gustav Behn (1878, 1880, 1885, 1891), Meta Schrader (1878), A. Beck, geb. Grawert z Krąpiewa k. Wierzchucina (1880), Sophie Bohlmann (1880, 1885, 1891), Kempke (1880), Ther. Rahm z Wojnowa (1880), Wolff [August Wolff?] (1880), W. Rohtkam (1885), Schleising (1885), Meta Schulze (1885, 1889), Clara Grunwald (1889, 1891), Auguste Schlüter (1889) i Otti Jahnz (1891). Natomiast w czterech ekspozycjach Towarzystwa Sztuki i Nauki swoje prace wystawiło tylko pięciu twórców: Emil Kindscher (1910), Marta Ewald (1912), Clara Schwarze (1912), Adolf Sichelschmidt (1912) i Carl Brunotte (1912).

Już z tego ogólnego zestawienia twórców, uczestniczących w życiu artystycznym w latach 1878-1912, wynika, że środowisko bydgoskich artystów było nieliczne. Co istotne, w grupie tej nie było twórców polskich. Tylko niektórzy z wymienionych plastyków mogli pozostawić pewien ślad w środowisku artystycznym miasta – Gustav Behn, przemieszczający się między Berlinem a Bydgoszczą oraz artyści pedagodzy Królewsko-Pruskiej Szkoły Rzemiosła i Przemysłu Artystycznego – rzeźbiarz Carl Brunotte i malarka Clara Schwarze. W oparciu o wystawiane prace, wśród których mieściły się liczne kopie, należy przypuszczać, że pozostali twórcy w większości byli malarzami – amatorami. Tak skromny stan bydgoskiego środowiska w okresie pruskim wynikał niewątpliwie z braku zaplecza w postaci szkolnictwa artystycznego. Uzdolniona młodzież, jak chociażby wspomniani Maksymilian Antoni Piotrowski, a później Walter Leistikow, opuszczała miasto, uzyskując wykształcenie w prestiżowych uczelniach i wiążąc swoje życie oraz twórczość z większymi ośrodkami sztuki. U progu drugiego dziesięciolecia XX wieku ta niekorzystna tendencja mogła ulec zmianie dzięki powstaniu wspomnianej już kilkakrotnie szkoły o profilu artystyczno-przemysłowym (1911-1919), skupiającej grono artystów pedagogów, wykształconych na niemieckich uczelniach. Grono to tworzyli m.in. wymieniany już rzeźbiarz Brunotte, malarze – Sichelschmidt, Clara Schwarze, Ludwig Wallner (malarz i grafik) i Julius Wehinger oraz graficy i rysownicy – Anton Fichinger i Adolf Lehrer.

Obraz środowiska artystycznego w Bydgoszczy w czasach pruskich nie byłby pełny bez wspomnienia twórców, którzy tutaj działali i pozostawili swoje prace. Dziwić może fakt, że w życiu artystycznym nie uczestniczył Paul Berthold Jaekel (1834-1917), absolwent Akademii Berlińskiej, litograf, rysownik i malarz, twórca bydgoskich widoków architektonicznych i zabytkowych budowli. W obszernej spuściźnie artysty, znajdującej się w zbiorach bydgoskiego muzeum, a obejmującej prace malarskie i rysunkowe (1857-1913), można wydzielić wykonywane w plenerze rysunki, jak też obrazy, w których przeważają walory artystyczne. Należą do nich olejne widoki *Kościola św. Idziego* (1874), *Browaru i kościoła*

Bernardynów (ok. 1875), czy też nokturnowy widok *Kościola pobernardyńskiego* (ok. 1906)¹⁰⁰.

Kwestią otwartą pozostaje identyfikacja malarza Wolffa, wystawiającego na II. Wystawie obrazów Bydgoskiego Towarzystwa Sztuki (1880), którego prace pozostają nieznanne. Opracowania wymaga biografia Augusta Wolffa, którego spójny tematycznie zespół kilkunastu obrazów, zachowany jest w muzealnych zbiorach. Zespół ten świadczy, że uwaga twórcy skupiała się na mieście i życiu jego mieszkańców. Różnorodność w przedstawianiu miejskich motywów, swoboda w operowaniu techniką olejną i akwarelą oraz odmienność formalna prac posiadają pewne cechy wspólne z wszechstronnością malarza, wystawiającego w 1880 roku. August Wolff przedstawiał dawne widoki Bydgoszczy w oparciu o wcześniejsze przekazy ikonograficzne, np. *Stary Rynek z kościołem pojezuickim około 1862 roku* (1919), czy też *Kościół farny i kościół pojezuicki około 1800 roku* (1919)¹⁰¹.

August Wolff, *Kościół pojezuicki w Bydgoszczy ok. 1862 roku*, 1919, olej na dykcie, wym. 73 x 97,5 cm, sygn. l.d.: JAWOLFF 19, wł. MOB, nr inw. MOB/H/1607, fot. W. Woźniak.

¹⁰⁰ Obrazy i rysunki Paula Bertholda Jaekela i Augusta Wolffa są wymienione i reprodukowane w katalogu *Widoki Bydgoszczy*, oprac. Barbara Chojnacka, Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1996.

¹⁰¹ August Wolff sygnował obrazy: JAW (monogram wiązany), AW lub A. Wolff.

Odsłony dziewięciu dużych wystaw sztuki o różnym charakterze i poziomie – „prowincjonalne” i „europejskie”, ujawniły dość intensywny rozwój życia artystycznego w pruskiej Bydgoszczy w ciągu trzech dekad przełomu stuleci, po którym nastąpiła niemal dziesięcioletnia przerwa. Wydarzenia historyczne – wybuch I wojny światowej i nowe powojenne oblicze Europy, zapoczątkowały zmianę struktur polityczno-państwowych i narodowościowych. Niemieccy mieszkańcy, także artyści opuszczali miasto, a odradzająca się polska Bydgoszcz tworzyła od podstaw środowisko artystyczne, kształtowane głównie przez twórców napływających z różnych rejonów Polski i spoza jej granic.

Bibliografia

Behn Gustav, [w:] *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begründet von Thieme U. und Becker F., T. III: Engelmann W., Leipzig 1909, s. 204.

„Bromberger Tageblatt”, 2 IV 1905, nr 79; 17 II 1907, nr 41; 14 V 1910, nr 111.

Brunotte Carl, [w:] *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler des 20. Jahrhunderts*, Vollmer H. (Hrsg), München 1992, Bd I, s. 336.

XII. Gemälde-Ausstellung des Bromberg Kunstvereins, 1891. Die Ausstellung befindet sich in der städtischen Turnhalle (Schulstrasse) und täglich von 10 Uhr Vormittags bis 6 Uhr Nachmittags geöffnet.

Grudziądz. Widoki miasta (Stadtansichten), oprac. J. Drozdowska, Grudziądz, Muzeum w Grudziądzu, 2001, s. 11-12 (oraz poz. 21-28, il.).

Katalog der Kunstaussstellung, April 1905, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg, Abteilung für bildende Kunst, [Bromberg 1905].

Katalog der Kunstaussstellung, Februar 1907, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg, Abteilung für bildende Kunst, [Bromberg 1907].

Katalog der Kunstaussstellung, Mai-Juni 1910, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg, Abteilung für Kunst, Mit einem Geleitwort von Georg Minde-Pouet, [Bromberg 1910].

Katalog der Kunstaussstellung zur Feier des 10 jährigen Bestehens der Deutschen Gesellschaft, April-Mai 1912, Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft in Bromberg (Eingetragener Verein), Abteilung für Kunst.

Kulpińska K., *Gertrud von Kunowski – zapomniana bydgoszczanka*, [w:] „Pamiętnik Sztuk Pięknych”, nr 5, Toruń 2003, s. 103-106.

Meinhardt G., *Bromberger Künstler: Maksymilian Piotrowski, Walter Leistikow, Gertrud von Kunowski, Liselotte Strauss-Neuman, Franz Lüdtko*, [w:] „Aus Bromberger Vergangenheit”, Wilhelmshaven 1973, s. 399-401.

Romaniuk M., *Minde-Pouet Georg*, w: *Bydgoski słownik biograficzny*, T. I, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1994, s. 81-82.

Schnee Herman [w:] *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begründet von Thieme U. und Becker F., T. 30, E. A. Seemann, Leipzig 1936, s. 189.

Schwinge Friedrich Wilhelm, [w:] *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begründet von Thieme U. und Becker F., T. 30, E. A. Seemann, Leipzig 1936, s. 391.

Tylicka T., Gustav Breuning (1827-1902), malarz-pejzażysta, miłośnik „starożytności”, [w:] *Wpisani w dzieje miasta. Znani i mniej znani ludzie Grudziądza na przestrzeni wieków*, red. W. Sieradzan, przy współpracy W. Pacuszki i A. Wajler, wyd. Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi, Grudziądz 2016.

Verzeichniss der Ersten Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunst-Vereins, welche in der Städtischen Turnhalle vom 4. Juli 1878 ab täglich von 11 bis 6 Uhr geöffnet ist.

Verzeichniss der Zweiten Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunst-Vereins, welche in der Städtischen Turnhalle vom 29. März 1880 ab täglich von 11 bis 6 Uhr geöffnet ist.

Verzeichniss der vierten Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunstvereins in der städtischen Turnhalle, welche vom 6. Mai bis 27. Mai 1885 täglich von 11 Uhr Vorm. bis 6 Uhr Nachm. geöffnet ist, Bromberg 1885.

Verzeichniss der neunten Gemälde-Ausstellung des Bromberger Kunstvereins in der städtischen Turnhalle, welche vom 23. Juni bis 15. Juli 1889 täglich von 11 Uhr Vorm. bis 6 Uhr Nachm. geöffnet ist, Bromberg 1889.

Widoki Bydgoszczy, oprac. B. Chojnacka, Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1996.